

УДК 340.153; 340.13; 321(091)(4/9); 34(091)(4/9)

*Євген Вікторович Ромінський,
науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

«ЗАКОН», «СТАТУТ» ТА «ПРАВДА»: ЩОДО ДЕЯКИХ АСПЕКТІВ ПРАВОВОГО СВІТОГЛЯДУ НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Кожну з історичних реальностей можна досліджувати багатьма засобами. Одним із таких є звернення до категорії «правовий світогляд» та її складових елементів, таких як правові цінності, переконання та оцінки, а також ставлення до права [1, с. 10]. Власне, на аспекті ставлення до права в добу Київської Русі (X ст. — початок XIV ст.) і буде зосереджена увага далі.

Сьогодні в наукових працях відносно правової реальності Київської Русі вживається чимало традиційних для сучасності юридичних термінів: законодавство, правова система, закон, нормативний акт, право, правовий звичай тощо. Втім, вкрай рідко ставиться питання про відповідність зазначених термінів для характеристики юридичних явищ та феноменів, притаманних цій історичній добі. Звернення ж до них та розкриття їх змісту дасть дуже важливу інформацію для характеристики поставленого вище питання про ставлення до права населення Київської Русі.

Почнемо з терміна «закон». Зазвичай у давньоруських текстах він вживається для означення релігійного канону, наприклад, «закон грецький» (православ'я) та «закон латинський» (католицизм), статутів церковних організацій, як «закон крижацький» (так називали військово-чернечі ордена хрестоносців, дослівно — статут хрестоносців) та «закон Судійський» (Студійські правила для монастирів), або святого писання, так митрополит Іларіон законом називає священне писання іудеїв.

Тим не менш, зрідка термін «закон» вживається й у назві правових пам'яток чи в контексті з юридичними нормами. Хронологічно найпершим зазвичай вважається згадка «закону руського» в тексті договорів Русі з Візантією. Однак, як показали новітні дослідження, Нестор для представлення відомостей про війни та мирні договори Русі з Візантією користувався перекладом візантійського історичного твору. Причому немає однозначності в тому, де був зроблений переклад — на Русі чи на Балканах. Тож це джерело для висновків про, власне, значення терміна «закон» у Київській Русі вкрай ненадійне.

Давньоруська правова збірка «Избрание от закона Богом данаго Израилю тоже Моисеемъ, о суде» теж цілковито вкладається в описаний зразок, оскільки слово «закон» тут вживається щодо релігійних текстів.

Власне, саме в юридичному значенні термін «закон» вживається у назвах правових збірок «Царя Константина судный закон людямъ», «Закона городьскаго главы различни, граний 40 числомъ» та «Книги законные, ими ж годится всякое дело исправляти всемъ православнымъ княземъ». Збірник «Закон гродський» є перекладом візантійського кодексу «Прохірон», що можна перекласти як «Кармана книга законів». Усі ці тексти є взаємопов'язаними: «Закон судный людемъ» і «Книги законні» створені на основі власне норм «Прохірону». Відповідно, вживання в їх назві слова «закон» пов'язане не з певним осмисленням юридичного матеріалу, а виключно з літературною традицією пов'язувати похідний текст з джерелом. Аналогом може слугувати назва згаданої вище збірки «Избрание от закона Богом данаго Израилю тоже Моисеемъ, о суде».

Від «закону» слід перейти до законодавства. Давня Русь не знала такого поняття, що й логічно, адже, як було показано вище, закон ототожнювався з релігійними текстами. Тим не менш, термін «законодавство» широко вживається в історико-правовій літературі для характеристики княжої правотворчості, центральним елементом якої були статути, або ж «устави» (давньоруське «оустав»).

У давньоруській традиції досить часто термін «устав» вживається замість терміна «закон». «Устав господень», «оустав чернець», «уставлено от святых отець» тощо. Можна зустріти формулу «уставі закон». Однак зазвичай відсутнє зворотнє найменування княжих статутів «законами». Втім, вище вже згадувалося виключення — «Повчання» митрополита Никифора.

Термін «устав» є похідним від слова «устанавли», затверджувати, встановлювати тощо. Слово «устанавли» дуже часто пов'язане з владною діяльністю, передусім князів. Це яскраво показує статут Ростислава Смоленського та підтверджувальна грамота до нього. В самому статуті князь лише вказує, що він «оуставляє» [2, с. 141] єпископію та її права, а вже в підтверджувальній грамоті зазначено, що князь «утвердил устав церковнии» [2, с. 145]. Подібна вказівка на княже «установлення» або «утвердження» міститься у низці статутів. У свою чергу, літописи містять чимало згадок про ті чи інші «установлення» князів починаючи з прадавньої частини «Повісті временних літ», яка розповідає про діяльність княгині Ольги по загибелі свого чоловіка [3, Стлб. 48]. Те ж зустрічаємо і в повчальній літературі. Так, у «Слові про закон і благодать» митрополит Іларіон вказує, що князь Володимир «познавшиих Господа законъ устави», тобто ввів християнство [4].

Поряд з діяльністю князів слід згадати і використання цих самих термінів для характеристики владної діяльності духовних ієрархів. Багато інформації тут дає «Життя преподобного Кирила Белозерського», в якому діяльність настоятеля описується такими словами: «кроме обычая и устава, яже блаженный Кириль устави́л бяше», «и тако блаженный симъ уставом», «бяше же уставъ блаженаго Кириила» [4] тощо.

Слід зазначити, що хоча в наративних джерелах та літописах пам'ятки іноземного походження іноді названі «уставами», власне, у тих текстах, що дійшли до нас, цей термін зустрічається у назвах правових актів виключно давньоруського походження. Іноземні перекладні юридичні твори отримували нерідко нові назви, але статутами їх не називали.

Серед «уставів» слід назвати передусім «Суд Ярослава князя. Устав о всящих пошлинах и о уроцех». Таку назву має один із небагатьох давньоруських судебників, що збереглися до сьогодні, також відомий під назвою Пушкінського збірника. Однак більш відомий «Устав Володимерь Всеволодичъ», який є однією зі складових так званої Поширеної редакції Правди Руської. Власне, і перша її частина у деяких списках має назву «Оустав великого князя Ярослава» [10, с. 298], хоча в більшості списків названа «Суд Ярославль Володимеричъ».

Також слід згадати церковні статути князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого: «Оустав святого князя, крестившаго Роусьскою землю, о церковныхъ соудехъ» та «А се оуставъ Ярославль соуды святительскыя», а також пам'ятку новгородського походження «А се оустав Ярославль о мостех, осменником поплатя», яку теж асоціюють з іменем князя Ярослава Мудрого.

Втім, у літературі традиційно до числа княжих статутів відносять і ті пам'ятки, які не містять такої назви. Перш за все це документи, які в інтердіктію містять слова «оуставляю» [2, с. 141; 9, Стлб. 932], «оуставъ бывъшии преже насъ» [2, с. 147], «оустили первии князи...» [2, с. 203], «установление» [2, с. 103] тощо. Причому в пам'ятках зустрічається чергування формул «установити» та «урядити» [2, с. 148]. Вірогідно, найтипівішим текстом серед грамот такого виду є статут смоленського князя Ростислава, де вживається саме вислів «оуставляю», а вже текст підтверджувальної грамоти говорить, що вона (грамота) була «написана, утвержена и сотворена» і далі «и **утвердил устав** (виділено нами. — Є. Р.) церковнии именем Ростиславъ котрий «установил есть епископью Смоленскую» [2, с. 145].

Однак часто статутами в історичній літературі називають й інші документи. Так, статут новгородського князя Всеволода про церковні суди, людей та мірила торгів в самому давньоруському тексті озаглавлений «А се рукописание князя Всеволода» [2, с. 160]. Слід також згадати статут Володимира о послухах, який має назву «Володимира князя суд о послоушестве» [6, с. 262]. Нарешті, з XIX ст. в літературі лишається поширеною думка, що до складу Поширеної редакції Правди Руської увійшла низка княжих узаконень. Відповідно, далі конструюють різні інші «устава», як то статут 1097 р., доменіальний статут Святослава Ярославовича, статут о холопах, статут о резах, статут Всеволода Ольговича, статут про спадок тощо [7, с. 277]. Такі статuti вже є цілковито науковими конструкціями, а отже, не можуть дати інформації щодо поглядів на сутність терміна «установка», власне, давньоруського населення.

Та й згадані вище статuti «установками» названі далеко не завжди. Так, значна кількість списків церковного статуту Володимира Великого називається «Рукописание святого князя Володимира, крестившаго Рускоюу земьлю», «Завесь Володимиров» або починається словами про прийняття князем віри та надання церкві десятини. Це ж стосується і церковного статуту Ярослава, який лише у відносно невеликій кількості списків має згадану вище назву. Значна кількість не мають назви, або ж вона виводиться з першого речення як «Князь великій Ярославъ» [2, с. 128]. В одному з найдавніших списків, протограф якого відносять до XIV ст., цей юридичний документ названо «Суд Ярослава князя, снa Володимерова» [2, с. 104]. Втім, у більшості повних списків наприкінці міститься вказівка, що цей текст є «установка» або «установка» князя.

Перейдемо тепер до третього елементу, на який слід звернути увагу, а саме до терміна «правда». У науковій традиції, що сформувалася у XIX ст. в Російській імперії, та продовжує бути домінуючою в сучасній вітчизняній та російськомовній історичній науках, термін «правда» вживається для характеристики усіх ранньосередньовічних збірників звичаєвого права германців та слов'ян. В основі цього лежить сприйняття «Руської Правди» як збірника власне звичаєвого права, і за аналогією так називають інші однотипні пам'ятки, хоча в їх назві й вживається слово «закон» («*Lex*»).

Так, тексти так званої Короткої редакції Руської Правди мають назву «Правда Руська» («Правда русская» [6, с. 70] або ж «А се есть Правда Руская» [6, с. 79]). Однак, як це доведено О. Толочко, текст Короткої редакції поміщений у літопис лише в XV ст., і за своєю структурою він є вибіркою на основі Поширеної редакції [8]. У текстах же Поширеної редакції Руської Правди слова «Правда Руська» становлять частину статті першої, а не виносяться як самостійна назва. Прикладом цього можуть бути опубліковані юридичні збірники «Мірило праведне» [9, Л. 332] та «Суд Ярослава князя. Устав о всяких пошлинах и о уроках» [10, аркуш між с. 10–11]. Таким чином, слова «Правда Руська» пов'язані безпосередньо з нормою про право кровної помсти, а не виділяють певну частину в тексті пам'яток.

Важливо наголосити, що хоча саме слово «правда» зустрічається у давньоруських джерелах дуже часто, в сенсі правовому, як акт чи звичай, воно, окрім наведеного вище приклада, не відоме. Також термін «правда» у ролі позначення традиції чи документа невідомий ані литовській, ані московській правовій традиції.

Тепер спробуємо на основі цього матеріалу зробити декілька висновків і подивитися, що вони нам дадуть для характеристики правового світогляду населення Давньої Русі.

По-перше, в нас немає підстав для протиставлення давньоруських «статуту» та «правди» на кшталт протистояння «теміс» та «номос» у Стародавній Греції [11, с. 10–12]. Щонайменше допоки не з'являться додаткові відомості щодо вживання терміна «правда» на означення звичаєвого права чи взагалі правового матеріалу.

По-друге, з урахуванням того, що було сказано вище про порядок вживання терміна «закон», видається цілком слушним припустити, що в добу Давньої Русі основним типом нормативних документів були статuti. Але як співвіднести давньоруський статут із сучасними

підходами до розуміння джерел (форм) права? Слід розглядати його як раннє вираження сучасного закону чи більш загально, як протоформу нормативно-правового акта. Для цього звернемося більш уважно до наведених вище княжих «уставів».

Вже було зазначено, що термін «устав» пов'язаний із владною діяльністю. Далі, слід звернути увагу на те, що значна кількість статутів містить у назві вказівку на суд, одночасно зі словом «устав», або ж замість нього. Це й обидва церковні статuti Володимира та Ярослава, «Суд Ярославль» (перша частина Поширеної редакції Руської Правди), «Володимира князя суд о послоушестве», «Суд Ярослава князя. Устав о всяких пошлинах и о уроцех» тощо. Такі назви говорять про те, що в свідомості суспільства ці документи були передусім тими правилами, спираючись на які судили зазначені князі. Це саме їх суди та їх рішення, а не настанови прямої дії для нащадків. Так само, як і з наведеною вище ситуацією про княжі «установлення» чи «утвердження», які теж зазвичай є персоніфікованими.

Тож щоб ці документи продовжували діяти, вони повинні були бути підтверджені новим князем. Підтверджувальних грамот доби Давньої Русі майже не збереглося. Більшість їх відноситься вже до XIV ст. і пізніших часів і належать литовській та московській правовій традиціям. Утім, маємо як згаданий вище приклад підтверджувальної грамоти для Смоленської єпископії, так і численні приклади зі сфери міжнародного діловодства.

Крім того, є низка звісток літописів про підтвердження князями статутів своїх попередників: «и вда имъ волю всю и уставы старых князей, егоже хотяху (тобто на прохання. — Є. Р.)» [8, с. 248], «како уставиле преднии князи, тако платите дань» [12, с. 274]. І це лише прямі вказівки, на відміну від випадків, коли літопис розповідає про підтвердження грамот, тобто взагалі певних документів, серед яких можуть бути і статuti.

Ці звістки нормативних джерел та літописів доповнює повчальна література. Так, у вже згаданому «Житті» Кирила Белозерського зазначається, що блаженний Кирил ввів у своїй обителі новий порядок чернечого співжиття. Цей статут діяв за життя настоятеля. Особливо зазначено, що «Устави же не токмо же при своем животе... но паче и по своем преставлении таковым не обретатися заповедавъ» [5]. Тож «устав», встановлений настоятелем монастиря, був справою його правління. Той факт, що такий устрій зберігся і пізніше, автор «Життя» виділив окремо.

Є всі підстави припускати, що так само було і з княжими «уставами». По-перше, слід вказати, що низка статутів мали назву «Рукописание» або «Заветь». Насамперед це стосується значної кількості списків статуту Володимира Великого. Крім того, це статут новгородського князя Всеволода про церковні суди, людей та мірила торгіві, який має назву «А се рукописание князя Всеволода» [2, с. 160]. Також зустрічається такий елемент назви і в інших статутах та грамотах, але значно рідше. По-друге, в «Слові про закон і благодать» митрополит Іларіон до числа важливих чеснот князя Ярослава Мудрого відніс те, що той: «не рушаща твоих (батька. — Є. Р.) уставъ, нъ утвержающа, ни умаляюща твоему благоверию положения» [4].

До цього слід додати ще одне спостереження — більшість княжих статутів дійшли до нас як частина великих збірок повчально-правового або повчально-релігійно-правового змісту. У них не лише нормативний матеріал змішаний з повчальним, а й змішані вітчизняні та іноземні правові документи. І навіть у тих випадках, коли збірники склалися переважно з давньоруського правового матеріалу, вони містили в собі атипові на перший погляд елементи. Так, у складі новгородського збірника «Суд Ярослава князя. Устав о всяких пошлинах и о уроцех» міститься текст договору Смоленська з Ригією та готським берегом, в той час як самі новгородці вели торгівлю з Ригією та Готландом на основі своїх власних договорів. Без сумніву, цей текст не міг виступати як нормативний матеріал прямої дії, але міг мати дорадче значення для суддів.

Все викладене вище дає можливість досить яскраво оцінити ставлення суспільства до законодавчої діяльності князів та права як такого. Правові документи були тісно пов'язані

з їх авторами. Аби вони продовжували діяти по їх смерті, було потрібне підтвердження від нового князя. Церква, на чолі якої стояли переважно греки, що перебували під впливом візантійської правової традиції, наголошувала на позитивності такої спадковості правових актів. Однак, як видно з наведених прикладів, не лише в добу Київської Русі, а й у XIV ст. і навіть на початку XV ст. продовжувало домінувати уявлення, про пряму дію власне рішень правлячого монарха. Акти його попередників мали підтверджуватися для продовження їх дії, у тому числі і статuti, які визначали загальнообов'язкові правила поведінки.

Такі світоглядні уявлення про право для сьогодення є доволі атиповими. Втім, слід пам'ятати, що йдеться про часи, коли навіть і самого терміна «право» в сучасному його розумінні не існувало. Соціальні норми були вкрай переплетені і ще не розділилися на такі чіткі для сучасної правової науки категорії, як «мораль», «релігія» та «право».

Список використаних джерел

1. *Коробка В. Н.* Правовое мировоззрение : в 2 ч. : монография / В. Н. Коробка. — Донецк : Донецкий юридический институт Луганского государственного университета внутренних дел им. Э. А. Дидоренко, 2008. — Ч. 1 : Становление и развитие. — 152 с.
2. *Библиотека литературы Древней Руси.* — СПб. : Наука, 1999. — Т. 7 : Вторая половина XV века. — 581 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4883>.
3. *Полное собрание русских летописей.* — изд. 2-е. — М. : Изд. Археографической комиссии, 1908. — Т. 2 : Ипатьевская летопись. — 87 с.
4. *Коробка В. Н.* Правовое мировоззрение : в 2 ч. : монография / В. Н. Коробка. — Донецк : Донецкий юридический институт Луганского государственного университета внутренних дел им. Э. А. Дидоренко, 2010. — Ч. 2 : Природа, место и роль в механизме правового регулирования, значение для правовой политики современного социально-демократического государства. — 244 с.
5. *Библиотека литературы Древней Руси.* — СПб. : Наука, 1997. — Т. 1 : XI—XII века. — 543 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4863>.
6. *Правда Русская.* — М. : Изд. АН СССР, 1940. — Т. 1 : Тексты. — 506 с.
7. *Милов Л. В.* О происхождении Пространной Русской Правды / Л. В. Милов // Исследования по истории памятников средневекового права : сб. ст. — М. : РОССПЭН, 2009. — С. 275—313.
8. *Толочко О. П.* Краткая редакция Правды Русской: происхождение текста / О. П. Толочко. — К. : Институт історії України НАН України, 2009. — 139 с.
9. *Мерило праведное по рукописи XIV века* / издано под наблюдением и со вступительной статьей академика М. Н. Тихомирова. — М. : Издательство АН СССР, 1961. — 698 с.
10. *Русские достопамятности*, издаваемые Императорским обществом истории и древностей российских, учрежденном при Императорском Московском университете : в 2 ч. — М. : Универ. тип., 1843. — Ч. 2. — 315 с.
11. *Древнерусские княжеские уставы. XI—XV века.* — М. : Наука, 1976. — 240 с.
12. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.* — М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1950. — 659 с.

Ромінський Є. В. «Закон», «статут» та «правда»: щодо деяких аспектів правового світогляду населення Київської Русі

У статті увага присвячена проблемі характеристики уявлень про право як елемент правового світогляду населення Давньої Русі X — початку XIV ст. З опорою на офіційні, літописні та наративні джерела проведений аналіз низки термінів, які вживалися для означення правових документів. На основі такого аналізу зроблені висновки щодо особливостей вживання таких термінів, як «закон», «правда» та «статут». Запропонований авторський погляд на особливості давньоруських уявлень про явища, що в сучасній юридичній науці називаються «правом» та «законодавством».

Ключові слова: право, законодавство, церква, джерело (форма) права, станове право, історія держави і права, Київська Русь.

Роминский Е. В. «Закон», «устав» и «правда»: относительно некоторых аспектов правового мировоззрения населения Киевской Руси

В статье внимание сосредоточено на проблеме характеристики представлений про право как элемент правового мировоззрения населения Древней Руси X — начала XIV ст. С опорой на официальные, летописные и нарративные источники проведен анализ ряда терминов, которые употреблялись для наименования правовых документов. На основе этого анализа сделаны выводы об особенностях употребления таких терминов, как «закон», «устав» и «правда». Предложен авторский взгляд на особенности древнерусских представлений о явлениях, которые в современной юридической науке называются «правом» и «законодательством».

Ключевые слова: право, законодательство, церковь, источник (форма) права, сословное право, история государства и права, Киевская Русь.

Rominskiy Y. «Zakon», «statut» and «pravda»: on some aspects of the legal worldview of the people in the Kievan Rus

The report focuses on the problem of characteristic of perceptions of law as an element of the legal worldview of the Old Rus population in the X — early XIV centuries. With due consideration of official, chronicle and narrative sources an analysis of a series of terms used for identification of legal documents was made. Based on this analysis conclusions about the special features of usage of such terms as «zakon», «pravda», «statut» were drawn. The authors view on the special features of the Old Rus perceptions about the phenomena, called «law» and «legislation» in the contemporary legal science, was proposed.

Key words: law, legislation, church, source (form) of law, estate law, history of state and law, Kievan Rus.

УДК 340.134

Тетяна Володимирівна Росік,
здобувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ: СВІТОГЛЯДНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Функціональне призначення будь-якого правового явища становить одне з важливих питань наукового дослідження, що надає змогу розкрити напрями впливу відповідного явища на життєдіяльність суспільства. У сучасних умовах трансформації більшості сфер суспільних відносин, що пов'язано з інтенсифікацією їх розвитку, роль судової практики та її функціональне призначення змінюються та потребують відповідного наукового переосмислення. У юридичній літературі проблематика функціонального призначення судової практики не є новою. Зазначені питання досліджувалися у працях С. Алексєєва, С. Бошно, Д. Керімова, М. Марченка, Р. Халфіної, А. Черданцева, Ю. Шемшученка та ін. Однак, враховуючи те, що проблематика функціонального призначення судової практики має змінний характер, що обумовлюється трансформацією правової системи України, залежністю від конкретних умов розвитку суспільства та особливостей практики здійснення судової практики, на сьогодні в юридичній науці значно актуалізується необхідність переосмислення вказаної проблематики.